

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**DÜNYA MALİYYƏ BAZARINDA MƏZƏNNƏ
DƏYİŞİKLİYİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA
TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

İxtisas: 5310.01 – “Dünya iqtisadiyyatı”

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Elnur Elbrus oğlu Zeynalov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiya işinin

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Fuad Əlinağı oğlu Qənbərov

Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Hacıağa Baxış oğlu Rüstəmbəyov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Anar Nazim oğlu Eminov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Elnur Kərim oğlu Əlizadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri

Əməkdar elm xadimi
iqtisad elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

iqtisad elmlər doktoru, professor
Müşfiq Yelmar oğlu Quliyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Beynəlxalq maliyyə və valyuta bazarlarının sürətli inkişaf etdiyi müasir şəraitdə əksər ölkələr maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirirlər. İqtisadi inkişafın təmin olunmasında maliyyə sabitliyinin vacib olduğunu nəzərə alan ölkələr qlobal maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliklərinin milli iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirib, düzgün nəticələr əldə etməyə çalışırlar.

Çağdaş dövrümüzdə ölkələrarası maliyyə və ticarət əlaqələrinin, xüsusilə, xarici ticarətin ildən-ilə genişlənməsi və onunla bağlı proseslər hər bir ölkənin iqtisadi inkişafına daha güclü təsir göstərir. Belə təsir ilk növbədə ölkənin milli valyutasının məzənnəsinin möhkəmlənməsi və ya qiymətdən düşməsi ilə baş verir. Buna görə də valyuta məzənnəsi və ona təsir edən amillərin öyrənilməsi, valyuta rejimləri, valyuta indeksləri, nominal və real valyuta məzənnəsinin müəyyənləşdirilməsi qlobal bazarlarda məzənnə dəyişikliklərinin milli iqtisadiyyata təsirinin təhlili baxımından aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan empirik təhlillər göstərir ki, valyuta məzənnəsi müxtəlif üsul və mexanizmlərlə makroiqtisadi göstəricilərə, təsərrüfat subyektlərinə, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların gəlirlərinə və ödəmə qabiliyyətinə, nəticə etibarı ilə əhalinin maddi rifahına və sosial vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ölkənin qlobal iqtisadi məkandakı statusunu, xarici və daxili münasibətlərdə gələcək inkişafın istiqamətlərinin müəyyən olunmasında vacib amildir.

Tədqiqatlar göstərir ki, valyuta məzənnəsinin yüksək volatilliyi ixrac-idxal əməliyyatları üzrə xərcləri artırır və idxal məhsullarının qiymətlərinə daha ciddi təsir göstərir. Bu isə daxili bazarda məhsulların bahalaşmasına səbəb olur. Bu zaman istehlakçılar özlərini bahalaşmadan və mümkün inflyasiyadan qorumaq üçün əmanətlərini daha çox xarici valyutada saxlamağa üstünlük verirlər. Valyutanın kəskin volatilliyi olduqda əhaliyə istehlakını azaltmağa, sahibkarlar isə milli iqtisadiyyata investisiya qoymaqda tərəddüd edirlər. Bu hal digər tərəfdən isə müəssisələrin uzunmüddətli inkişaf

strategiyaları qurmasına mane olur ki, bu da müəssisələr tərəfindən ixracın azalmasına və istehsalın ləngiməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikasında dünya maliyyə bazarında məzənnə dəyişiklərinin iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin həddini, miqyasını müəyyənləşdirmək olduqca aktualdır. Digər tərəfdən isə Azərbaycan gələcək iqtisadi inkişafını beynəlxalq bazarlarda aktiv iştirak etməklə, əldə ediləcək böyük valyuta axınları və xarici maliyyə sərmayələrin milli iqtisadiyyata məqbul şərtlər əsasında cəlb etməklə qurmaq istəyir.

Təbii ki, baş verənlər ölkənin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya dərəcəsindən aslı olaraq qlobal bazarlar ölkənin ticarət əlaqələrinə, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinə, gəlirlərə ciddi təsir edir. Fikrimcə, ölkədə pul-kredit, maliyyə, valyuta və fiskal siyasətləri səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün milli valyuta məzənnəsinin dəyərini müəyyən edən amilləri, məzənnənin dinamikasını, o cümlədən valyuta məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində milli iqtisadiyyata təsirləri aydın şəkildə dərk etmək olduqca zəruridir. Bu baxımdan milli valyuta məzənnəsinin formalaşması və onun iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar müvafiq valyuta, pul-kredit və fiskal siyasətin həyata keçirilməsinə mühüm töhfə verə bilər. Digər tərəfdən isə 2008-2009-cu illərin global maliyyə böhranı və 2015-2016-cı illər aralığında devalvasiya zamanı, birbaşa olaraq ölkə iqtisadiyyatında böyük makroiqtisadi dəyişikliklərə səbəb olduğunun şahidi olduq.

Nisbətən kiçik miqyaslı iqtisadiyyata və yüksək iqtisadi açıqlıq dərəcəsinə malik olan ölkə kimi Azərbaycan xarici ticarət və maliyyə bazarlarında baş verən dəyişikliklərin təsirinə məruz qalır. Bu baxımdan məzənnənin formalaşması, məzənnənin makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin qiymətləndirilməsi iqtisadçıların, analitiklərin, həm də bazar iştirakçılarının, pul-kredit siyasətinə cavabdeh olan şəxslərin aktual tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Bu baxımdan qeyd edilənlərin ətraflı öyrənilməsi və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına uyğun olaraq tövsiyələrin işlənib hazırlanması aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, qeyd edilənlər onu göstərir ki, dünya maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan Respublikası

iqtisadiyyatına təsirinin kompleks tədqiqi və bu əsasda manatın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi aktual problemlərdəndir. Bu baxımdan göstərilən məsələlərin tədqiqi, bu sahədə əldə edilən nəticələr böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Respublikamızda valyuta məzənnəsi, ona təsir edən amillər, valyuta rejimləri və valyuta siyasəti ilə bağlı məsələlər Y.H.Həsəni, F.Ə.Qənbərov, Ş.Ə.Adıgözəlov, A.A.Ələsgərov, Z.Z.Əliyev, D.Ə.Vəliyev, R.T.Həsənov, Z.F.Məmmədov, M.M.Sadiqov, A.Ş.Şəkərliev, V.Ə.Rüstəmov, R.M.Mikayılzadə, Ə.İ.Bayramov, Ş.O.İsmayilov, M.R.Rzayev tərəfindən maraqlı tədqiqatları mövcuddur. İqtisad elmində müxtəlif dövrlərdə valyuta məzənnəsinin bu və ya digər problemləri bir çox iqtisadçı alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Belə ki, qərb iqtisadçılarından, J.M.Keyns, G.Kassel, M. Friedman, P.R.Krugman, Rudiger Dorunbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars, C.Williams, G.Winder, C.Frankel, X.Conson, J.Fleming, R. Mundell, R.Mies, rus iqtisadçılarından L.N.Krasavina, M.A. Panilova, E.İ.Çibisova, O.V.Çibisov, İ.V.Poqodina, A.V.Xolopov, İ.B.Xmelev və başqalarının valyuta məzənnəsinin formalaşması və tənzimlənməsinə dair bir sıra tədqiqatları olmuş, böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan bir çox əməli nəticələr əldə etmişlər.

Respublikamızda iqtisadçı alimlərin göstərilən sahədə apardıqları tədqiqatların elmi əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, valyuta məzənnəsinin iqtisadiyyatdakı rolunu birmənalı qiymətləndirməsinin olduqca çətin olduğunu və müasir dövrün çağırışlarına cavab verən tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zərurəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini və aktuallığını zəruri etmiş, elmi yeniliklərin müəyyən olunmasına şərait yaradan məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etmişdir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyektini global maliyyə bazarı və Azərbaycanın valyuta-kredit sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə dünya maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsiri ilə bağlı iqtisadi münasibətlər sisteminin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas

məqsədi nəzəri-təcrübi baxışları ümumiləşdirmək əsasında dünya maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliklərinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsiri istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən və bu istiqamətlər üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuş və məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir:

- Valyuta məzənnəsinin formalaşma mexanizmlərinin elmi əsaslarının öyrənilməsi və müasir dövrün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dəyərləndirilməsi;

- Makroiqtisadi tarazlığın əldə olunmasında məzənnənin rolu ilə bağlı istifadə edilə biləcək yanaşmaların araşdırılması;

- Məzənnə rejimlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi;

- Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin təhlili;

- Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri üzrə nominal və real effektiv mübadilə məzənnələrini sistemli təhlil edilməsi;

- Azərbaycanın milli valyuta rejiminin formalaşmasına təsir edən amillərin sistemləşdirilməsi;

- Azərbaycanda milli valyuta məzənnəsinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi;

- Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında valyuta məzənnəsinin rolunun kompleks öyrənilməsi;

- Azərbaycanın milli valyuta məzənnəsinə təsir edən amillərin araşdırılması.

Tədqiqat metodlarının əsasını klassik və müasir iqtisadi nəzəriyyələrin valyuta məzənnəsinin müəyyənləşdirilməsi, milli iqtisadiyyata təsiri və tənzimlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan alimlərinin elmi müddəaları, xarici ölkə iqtisadçı-alimlərinin qeyd edilən problemə həsr edilmiş elmi-təcrübi tədqiqatları, BVF-in valyuta rejimləri ilə bağlı metodoloji baxışları, ayı-ayrı ölkələrin təcrübələri, Mərkəzi Bankın pul siyasəti ilə bağlı bəyanatları, ölkəmizin iqtisadçı-alim və mütəxəssislərinin valyuta məzənnəsi ilə əlaqədar nəzəri və praktiki fikirləri və s. təşkil edir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan və xarici alimlərin nəzəri və empirik yanaşmalarından,

müqayisəli təhlil, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə, statistik, iqtisadi-riyazi üsullar, analiz, sintez və s. tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar:

1-ci müddəa. Azərbaycanda valyuta rejimini qiymətləndirmək üçün 11 meyardan istifadə edilmişdir. Aparılan təhlillər 11 meyardan 10-u sərt təsbit edilmiş, 1-i isə üzən məzənnə rejiminin manatın təbiiqinin üstünlüyünü göstərmişdir.

2-ci müddəa. 2012-2022-ci illər üzrə Azərbaycanda nominal valyuta məzənnəsi ilə orta illik inflyasiya arasında ekonometrik əlaqə qurulmuşdur. Aparılan təhillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, manatın nominal valyuta məzənnəsinin dəyərinin orta qiymətində 1% ucuzlaşma orta illik inflyasiyanın orta hesabla ən çox halda 0.20% artmasına səbəb ola bilər.

3-cü müddəa. Tədiyə balansının cari əməliyyatlar bölməsi ilə milli valyutanın məzənnəsi arasında sıx əlaqə vardır. Həmin əlaqəni xarakterizə etmək üçün cari əməliyyatlar hesabı ilə real effektiv valyuta məzənnəsi arasında ekonometrik əlaqə qurulmuşdur ($R^2 = 0.73$, $DW = 1.6$). Məlum olmuşdur ki, təhlil üçün götürülən 2016-2022-ci illər üzrə təhlil olunan dövrdə real effektiv valyuta məzənnəsinin 73% dəyişməsinin əsası cari əməliyyatlar üzrə hesabın dəyişməsidən aslı olmuşdur.

4-cü müddəa. Qlobal aləmdə və maliyyə bazarlarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini müəyyənəşdirmək üçün ölkənin xarici ticarət əlaqələri və ixracın elastiklik əmsalı qiymətləndirilmişdir. Qurulan reqressiya tənliyi E-views (Econometric Views) sisteminin vasitəsi ilə qiymətləndirilərək ($R^2 = 0.65$), $DW = 0.72$) ixrac üzrə elastiklik əmsalı hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, elastiklik əmsalının ($\bar{E}_{xy} = 0.29\%$) bərabər olması onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ixracının həcmi orta qiymətində 1% artım Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 0.29% artmasına səbəb ola bilər.

5-ci müddəa. Dünya maliyyə bazarlarında məzənnə dəyişikliklərinin milli valyutaya təsirinin əsas amili xarici ticarət olduğundan, Paaşə düsturu əsasında idxal və ixrac üzrə fiziki həcm və qiymət indeksləri hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, idxal

qiymətləri üzrə həcm indeksi təhlil üçün götürülən 2014-2022-ci illərdə ixrac üzrə həcm indeksindən, həmçinin, idxal üzrə qiymət indeksi ixrac üzrə (2017-2018-ci illər stisna olmaqla) qiymət indeksindən yüksəkdir. 2017-2018-ci illərdə dünya miqyasında xam neftə gündəlik tələbin yüksək olması, həmin dövrdə bir barel üçün neftin orta illik qiyməti 65 ABŞ dolları olmuş 2019-cu ildə isə 45 ABŞ dolları səviyyəsinə düşmüşdür. İdxal üzrə qiymətlərin yüksək olması isə milli iqtisadiyyatın daxili tələbindən irəli gəlmişdir.

6-cı müddəa. Xarici ticarətin keyfiyyətini xarakterizə edən aspektlərdən biri xarici ticarət multiplikatoru olduğundan, 2010-2022-ci illər üzrə ən kiçik kvadratlar üsulu ilə E-views sistemi vasitəsi istehlak və xalis ixrac funksiyaları qurulmuş və nəticə etibarı ilə xarici ticarət multiplikatoru hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, ölkədə hər dollar xərçi multiplikativ effekt verərək, ÜDM-i təqribən 1,61 ABŞ dolları artırır.

7-ci müddəa. Dünya maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirmək üçün 2017-2022-ci illər aralığında idxal və ixrac üzrə nominal və real effektiv məzənnələr hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, 2017-ci ildə idxal üzrə real effektiv məzənnə 1 ABŞ dolları = 1.87 manat olmuşdur. Sonrakı illərdə Mərkəzi Bankın valyuta bazarına müdaxiləsi nəticəsində bu meyl azalmışdır. Eyni zamanda, ixrac üzrə hesablanan nominal və real effektiv məzənnənin hesablanması onu deməyə əsas verir ki, təhlil dövründə milli valyutanın məzənnəsi iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli olması üçün əsas verməmişdir.

8-ci müddəa. Manatın məzənnə sabitliyi və üzən məzənnəyə keçidin konseptual əsaslarını müəyyən etmək üçün iqtisadiyyat və büdcə gəlirləri üzrə diversifikasiya əmsali hesablanmışdır. Hesablamalar göstərmişdir ki, büdcə gəlirləri üzrə diversifikasiya əmsali aşağı səviyyədədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- 2016-2023-cü illərdə manatın məzənnəsinə təsir edən amillərin korelyasiya əlaqəsi hesablanmış və məlum olmuşdur ki, manat ilə valyuta ehtiyatları arasında korelyasiya əlaqəsi 0.71, M_2 pul aqriqatı ilə 0.57, inflyasiya ilə 0.18, yenidənmaliiyələşdirmə

dərəcəsi ilə 0.27, tədiyə balansının cari əməliyyatlar saldosu ilə 0.81, ÜDM ilə isə 0.25 isə təşkil edir. $R \leq 0.30$ olduqda asılılığın dərəcəsi zəif, $R \leq (0.30-0.70)$ olduqda asılılığın dərəcəsi orta səviyyəli, $R \geq 0.70$ olduqda isə asılılığın dərəcəsi güclü hesab edilir;

- İxrac və idxal üzrə nominal və real effektiv valyuta məzənnələri hesablanmış, ikitərəfli nominal və real mübadilə məzənnələri üzrə mübadilə məzənnəsi indeksi hesablanmışdır;

- Azərbaycanın milli valyutasının rejiminin formalaşmasına təsir edən amillər qiymətləndirilmişdir;

- 2012-2022-ci illər üzrə inflyasiyanın və nominal mübadilə məzənnəsinin volatiliyi hesablanmışdır;

- Üzən məzənnəyə keçidin konseptual əsaslarının müəyyən edilməsi baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələri üzrə diversifikasiya əmsali müəyyən edilmişdir;

- Manatın məzənnə sabitliyi və üzən məzənnəyə keçidin konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi üçün təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat çərçivəsində aparılan konseptual ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə və qiymətləndirmələr maliyyə bazarlarında valyuta məzənnəsinin iqtisadi sistemlərə təsiri ilə bağlı strateji çağırışlar aspektindən, həmçinin siyasət qurucuları üçün global iqtisadi proseslərə adekvat fəaliyyət çərçivələrinin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Eyni zamanda, dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat üzrə aparılan analitik təhlillər, habelə nəticə və təklifləri makroiqtisadi siyasət quruculuğunun müxtəlif aspektlərinin formalaşdırılmasına, ölkənin ixrac əməliyyatlarının genişlənməsinə, idxal əməliyyatlarının səmərələşdirilməsinə, valyuta əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsinə, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına nail olmaq məqsədilə xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün öncül sahələrin müəyyənləşdirilməsinə kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın aprobeşiyası və nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və irəli sürülən əməli təkliflər 2019-2022-ci illərdə keçirilmiş gənc alimlərin və doktorantların respublika konfranslarında, AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun

“Xəbərlər” jurnalında və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı bir sıra iqtisadiyyat üzrə elmi jurnallarda və elmi seminarlarda məruzə edilmişdir. Tədqiqat işində elmi baxımdan əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyətini göstərir. Tədqiqat işinin nəticələrindən İqtisadiyyat, Maliyyə Nazirliyi, habelə Mərkəzi Bank istifadə edə bilər. Habelə dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fənninin tədrisində istifadə etmək olar.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi şöbəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 13913 işarə, I fəsil 60944 işarə, II fəsil 85555 işarə, III fəsil 33828 işarə, nəticə 11233 işarə, 106 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, əlavələr, dissertasiyanın ümumi həcmi 153 səhifədir. Cədvəllər, qrafiklər, ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 205473 işarədir.

Müdafiəyə təqdim edilən əsas elmi müddəalar

1-ci müddəa. Azərbaycanda valyuta rejimini qiymətləndirmək üçün 11 meyardan istifadə edilmişdir. Aparılan təhlillər 11 meyardan 10-u sərt təsbit edilmiş, 1-i isə manatın üzən məzənnə rejiminin tətbiqinin üstünlüyünü göstərmişdir.

BVF özünün tədqiqatlarında 10-dan çox valyuta rejimi göstərsə də, analitik məqsədlər, ekspert tədqiqatları və aparılan monitoring zamanı valyuta rejimləri növlərinə görə qruplaşdırır. Bu adətən tədqiqatın sadəliyi və digər oxucular tərəfindən anlaşılqlı qəbulu üçün edilir. Bu baxımdan BVF tərəfindən tətbiq olunan məzənnə rejimlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar [53. səh.9-12]:

- Sərt təsbit olunmuş;
- Yumşaq təsbit olunmuş;

● Üzən məzənnə rejimləri.

BVF-yə üzv olan 190 ölkə üzrə 2014-2022-ci illər üzrə ayrı-ayrı ölkələrdə olan valyuta rejimləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilmişdir.

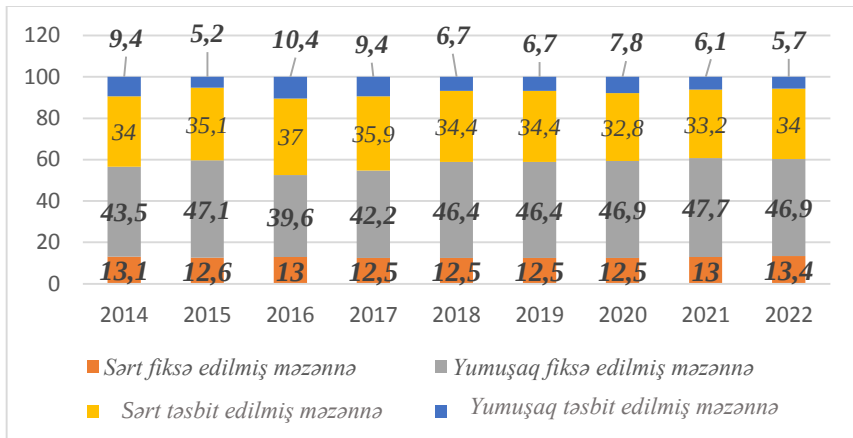

Diagram 1. Valyuta rejimləri

Mənbə: www.imf.org

Diagram 1-dən göründüyü kimi 2022-ci ildə BVF-na üzv ölkələrin 34%-i sərt təsbit edilmiş məzənnə rejimini, 46,9%-i yumşaq təsbit olmuş məzənnə rejimini, 13,4%-i isə üzən məzənnə rejimi tətbiq etmişdir.

BVF üzv ölkələrə makroiqtisadi dayanıqlılıq, inflyasiya, iqtisadi artım və böhranlarla bağlı öz tövsiyələrini verirlər. Məzənnə rejimlərinin seçilməsi ilə bağlı aparılan təhlillərdə ən ümumi determinant milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsidir. Başqa sözlə, iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə məzənnə rejimi arasında birbaşa korelyasiya əlaqəsinin olduğu şübhəsizdir. Məzənnə rejiminin seçilməsi ilə bağlı iqtisadi meyarlar arasında əlaqə ilə bağlı ümumiləşdirilmiş vəziyyət BVF-in yanaşmaları əsasında edilir. Bu barədə ölkə alimlərinin tədqiqatlarında, eləcə də bu sahədə çalışan mütəxəssislərin çıxışlarında da görmək mümkündür.

Azərbaycan üçün məzənnə rejiminin seçilməsi meyarlarının təhlili və valyuta məzənnəsinin ona təsir edən faktorlardan asılılığının qiymətləndirilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə,

dissertasiya işinin birinci fəslində nəzəri baxımdan qeyd edilən meyarlara görə Azərbaycanda valyuta rejimini qiymətləndirməyə çalışaq [24. Səh.53-55]:

-Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi. Bu göstərici empirik tədqiqatın nəticəsi kimi daxil edilib. Empirik təhlillərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, məzənnə rejimi ilə adambaşına düşən ÜDM arasında sıx korelyasiya əlaqəsi vardır. Hansı ölkədə adambaşına düşən ÜDM 17 min ABŞ dolları və ondan yüksəkdirsə həmin ölkədə valyuta rejimi sərbəst mexanizmə əsaslanır. Eyni zamanda, hansı ölkədə adambaşına düşən ÜDM 11 min ABŞ dolları civarında olduqda bu yumşaq məzənnə və hansısa ölkədə adambaşına düşən ÜDM 8 min ABŞ dolları olduqda isə bu sərt təsbit edilmiş məzənnəsi kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycanda təhlil olunan 11 meyardan 10-ı sərt təsbit edilmiş, 1-i isə sərbəst üzən məzənnə rejiminin tətbiqinin üstünlüyünü göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq edilən meyarların mövcud durumda iqtisadiyyata təsirlərinin çəkiləri eyni olmadığı üçün sərt təsbit edilmiş məzənnə rejiminin üstünlüyünü xarakterizə edən meyarların sayının çox olması, heç də birmənalı şəkildə həmin rejimin tətbiqinin optimal olması demək deyildir. Daha düzgün nəticə həmin meyarları xarakterizə edən göstəricilərin valyuta məzənnəsinə, valyuta məzənnəsinin isə iqtisadiyyata təsirinin modelləşdirilməsi ilə meyarların təsir əmsallarının tapılması ilə alınə bilər. Digər tərəfdən bu və ya digər valyuta rejimlərinin tətbiqi zamanı gələcəkdə mümkün ola biləcək dəyişikliklərə hansı səviyyədə cavab verə biləcəyini proqnozlaşdırılması da zəruridir.

Statistik məlumatlara görə birinci meyarla görə Azərbaycanda 2023-cü ildə adambaşına düşən ÜDM 7126.2 ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da Azərbaycanda **sərt** təsbit edilmiş məzənnə rejiminə uyğundur.

Mütərəqqi yanaşmalar təsdiqləyir ki, valyuta rejiminin müəyyənləşdirilməsində vacib amillərdən biri də büdcə xərclərinin ÜDM-dəki payı ilə bağlıdır. Daha dəqiq desək, büdcə xərclərinin ÜDM-də payına görə valyuta rejimləri müəyyənləşdirilir və həmin təsnifatı belə göstərmək olar [52. Səh.109-112].

- Büdcə xərcləri ÜDM-in 25-31% aralığında olan ölkələr

(Sərt fiksə edilmiş məzənnə);

- Bütçə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 32-34% aralığında olan ölkələr (Yumuşaq fiksə edilmiş məzənnə);

- Bütçə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 35% və ondan yuxarı olan ölkələr (Üzən məzənnə).

Qeyd edilən kateqoriyalar üzrə məzənnə rejimləri qiymətləndirilmişdir. Qeyd edilən meyarlar əsasında aşağıdakı şəkildə göstərilən mənzərə alınmışdır.

-Bütçə xərcləri və ÜDM arasındakı əlaqə. Azərbaycanda valyuta rejiminin müəyyən edilməsində bütçə xərcləri və ÜDM arasındakı əlaqə xüsusi önəm kəsb edir. Statistik məlumatlara görə Azərbaycanda 2023-cü ildə bütçə xərcləri ÜDM-in 29.6% həddindədir ki, buda Azərbaycanda **sərt** təsbit olunmuş məzənnə rejiminə uyğundur.

- İqtisadiyyatın ölçüsü. Ölkə iqtisadiyyatı nə qədər böyükdürsə onun xarici amillərdən asılılığı bir o qədər az olacaqdır. Bu halda sərbəst məzənnə rejiminin tətbiqi xarici tarazlığa pozitiv təsir göstərir. Beləliklə, iqtisadiyyatı böyük olan ölkələr daha çevik məzənnə rejimi seçməlidirlər. Azərbaycan məlum olduğu kimi çox kiçik ölkədir və onun iqtisadiyyatı da qlobal baxımdan böyük deyil. 2023-cü il ərzində Azərbaycanda istehsal olunmuş ÜDM-in həcmi dünya üzrə istehsal olunan ÜDM-in yalnız 0.0007%-ni təşkil etmişdir. Deməli, bu meyara görə Azərbaycanda daha **sərt** təsbit edilmiş məzənnə rejiminin tətbiqi məqsədəuyğundur.

- Milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi. Ölkənin açıqlıq dərəcəsi nə qədər böyük olarsa, bir o qədər sərt təsbit edilmiş məzənnə rejiminin tətbiq olunması məqsədəuyğundur. 2022-ci ilin yekuna görə, Azərbaycana idxal olunan məhsulların həcmi ÜDM-in 12.2%-ni, ixrac edilən məhsulların həcmi isə ÜDM-in 39.1%-i təşkil etmişdir. Lakin, Azərbaycanın spesifik durumunu nəzərə alaraq onun iqtisadiyyatının açıqlıq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün qeyri-neft sektoru üzrə idxal və ixracın ÜDM-də xüsusi çəkisindən istifadə etmək daha məqsədəuyğun olar. Neft sektoru üzrə idxal və ixrac əməliyyatları valyuta məzənnəsinin dəyişiminin təsirinə demək olar ki, məruz qalmır. 2017-ci ilin yekunu üzrə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə ixracın ÜDM-də xüsusi çəkisi 10.2%, 2018-ci ildə 8.4%,

2019-cu ildə 10.5%, 2020-ci ildə 20.4%, 2021-ci ildə 11.1% və 2022-ci ilin yekunu üzrə isə qeyri-neft sektoru üzrə ixracın ÜDM-də xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 8.9% təşkil etmişdir. Hazırda Azərbaycanda ərzaq məhsulları bazarının yalnız 15%-ni idxal olunmuş mallar təşkil edir. Bunlar, Azərbaycan iqtisadiyyatında açıqlıq dərəcəsi o qədər də yüksək olmadığını göstərir. Deməli, meyar kimi göstərdiyimiz açıqlıq dərəcəsi Azərbaycanda **sərt** təsbit edilmiş rejiminin tətbiqi məqsəduyğundur.

- **İxracın diversifikasiya dərəcəsi.** Məlum olduğu kimi, ixracın diversifikasiya dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, məzənnə rejimi bir o qədər sərbəst olmalıdır. Azərbaycanda ixracın strukturunda neft və neft məhsulları hələ də dominant mövqeyə malikdir. Belə ki, 2022-ci ilin yekunu üzrə ixracın 91%-dən çoxudur. Beləliklə, ixracın diversifikasiyası dərəcəsinin az olması Azərbaycanda **sərt** təsbit edilmiş məzənnə rejiminin tətbiq edilməsini tələb edir.

Onu da bildirək ki, üzən məzənnə rejiminə malik olan ölkələrdə ixracı diversifikasiyalı və qlobal rəqabətqabiliyyətlik indeksində mövqeyi dahada yüksəkdir.

Qlobal rəqabətqabiliyyətlik indeksi ilə valyuta rejimi arasında əlaqə

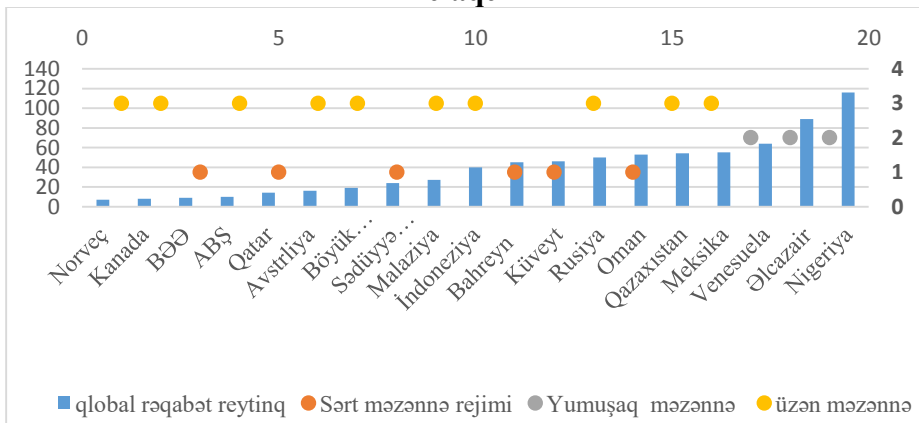

Diagram 2. Qlobal rəqabətqabiliyyətlik indeksi ilə valyuta rejimi arasında əlaqə. (www.imf.org və www.weforum.org məlumatları əsasında ümumiləşdirmə)

Qeyd edək ki, diaqram 2-də global rəqabətqabiliyyətliliklə bağlı reyting və buna müvafiq məzənnə rejimləri verilmişdir. sağdan sola 3-cü əmsal üzrə Norveç, Kanada, ABŞ, Avstraliya, Böyük Britaniya, Malayziya, İndoneziya, Rusiya, Qazaxıstan və Meksikanın isə yanında qeyd edilən dairələr isə bu ölkələrdə üzən məzənnə rejiminin fəaliyyət də olduğunu, 1-ci əmsal üzrə düşən ölkələrdə (Oman, Küveyt, Bəhreyn, Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, və BƏƏ) yanında qeyd edilən dairələr məzənnə rejiminin sərt olduğuna işarə edir. 2-ci əmsalı üzrə Nigeriya, Əlcəzair və Venesuelanın yanında qeyd edilən dairələr yumşaq məzənnə rejiminə malik olduğunu göstərir.

- **Milli iqtisadiyyatda istehlak qiymətləri indeksi ilə xarici ticarətdə tərəfdaş ölkələrdə istehlak qiymətləri indeksi arasında fərq.** Milli iqtisadiyyatda istehlak qiymətləri indeksi ilə xarici ticarət partnyoru olan ölkələrdəki istehlak qiymətləri indeksi arasında fərq nə qədər böyük olarsa, həmin ölkədə sərt məzənnə rejiminin tətbiqinə ehtiyac vardır. Yuxarıda manatın nominal və real effektiv məzənnələrinin təhlili göstərmişdir ki, son illər Azərbaycandakı inflyasiya ilə partnyor ölkələrdəki inflyasiya arasında kəskin olmasa da fərqlər mövcud olmuşdur. Bu da Azərbaycanda **sərt** təsbit edilmiş məzənnə rejiminin tətbiqi üçün şərait yaradır.

- **Maliyyə bazarlarının inkişafı.** Maliyyə bazarlarının həddi nə qədər böyükdürsə, həmin ölkədə məzənnə rejimi sərbəst olmalı və bunun əksi isə sərt təsbit olunmuş məzənnəyə əsaslanmalıdır. Azərbaycanda maliyyə bazarları xüsusi inkişaf etməyib. Belə ki, dövlət qiymətli kağızları və Mərkəzi Bankın Repoları istisna olmaqla qalan qiymətli kağızlar bazarının ümumi həcmi 2023-cü ildə 400 min manat səviyyəsində olmuşdur. Deməli, Azərbaycanda daha çox **sərt** təsbit edilmiş məzənnə rejiminin tətbiqinə zəmin yaradır.

- **Kapitalın mobilliyi.** Məlum olduğu kimi kapitalın mobillik səviyyəsinin yüksək olması sərbəst üzən məzənnə rejiminə əsaslanır. Azərbaycanda xarici kapitalın milli iqtisadiyyata daxil olması liberal hesab edilir. Belə ki, xarici investisiyaların və ya kapitalın ölkə iqtisadiyyatında yerləşdirilməsində nəinki heç bir məhdudiyyət yoxdur. Kapitalın ölkədən çıxması üzərində isə qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən məhdudiyyətlər vardır. Lakin, beynəlxalq

təcrübə göstərir ki, bu tip məhdudiyyətlər çox vaxt formal xarakter daşıyır və kapitalın ölkədən çıxmasının qarşısını tam almağa qadir deyildir. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün altıncı meyyar üzrə təhlil onu deməyə əsas verir ki, bu **sərbəst** üzən rejimin tətbiqinə əsas verir.

- **Dollarlaşma səviyyəsi.** Dollarlaşma səviyyəsinin yüksək olması valyuta ilə bağlı rejimin sərt təsbit edilməsinin tətbiqini zəruri edir. 2023-cü ilin statistik məlumatlarına görə, ölkə iqtisadiyyatında dollarlaşma əmsalı 21.5%-dir. Belə hal isə sərt təsbit edilmiş məzənnə rejiminin tətbiqinə zəmin yaranır.

2-ci müddəa. 2012-2022-ci illər üzrə Azərbaycanda nominal valyuta məzənnəsi ilə orta illik inflyasiya arasında ekonometrik əlaqə qurulmuşdur. Aparılan təhillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan nominal valyuta məzənnəsinin dəyərinin orta qiymətində 1% ucuzlaşması orta illik inflyasiyanın orta hesabla ən müsbət halda 0.20% artmasına səbəb ola bilər.

Nominal valyuta məzənnəsinin orta illik inflyasiyaya olan elastiklik əmsalının hesablanması və yuxarıda qeyd edilən modelin informasiya bazası kimi çıxış edən cədvəl məlumatlarından istifadə edərək milli valyutanın inflyasiyaya olan elastiklik əmsalını müəyyən edək:

$$\bar{E}_{yx} = a_1 \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = 0.05 * \frac{5.68}{1.45} = 0.20$$

Deməli $\bar{E}_{xy}=0.20\%$ –ə bərabər olması onu göstərir ki, Azərbaycan nominal valyuta məzənnəsinin dəyərinin orta qiymətində 1% ucuzlaşma orta illik inflyasiyanı ən çox halda 0.20% artmasına səbəb ola bilər. Nəzəri baxımdan qeyd etdiyimiz kimi əksər ölkələrdə valyuta məzənnəsinə inflyasiya təsir edir. Bu reallıq Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də doğrudur. Belə ki, Azərbaycanda valyuta məzənnəsi ilə inflyasiya arasında əlaqə uzunmüddətli (2012-2022-ci illər) dövr nəzərə alındığında zəif olduğu, qısamüddətli dövrdə isə bu əlaqənin güclü olduğu üzə çıxmışdır.

3-cü müddəa. Tədiyə balansının cari əməliyyatlar bölməsi ilə milli valyutanın məzənnəsi arasında sıx əlaqə vardır. Həmin əlaqəni xarakterizə etmək üçün cari əməliyyatlar hesabı ilə real effektiv valyuta məzənnəsi arasında ekonometrik əlaqə qurulmuşdur($R^2=$

0.73, DW=1.6). Məlum olmuşdur ki, təhlil üçün götürülən 2016-2022-ci illər üzrə təhlil olunan dövrdə real effektiv valyuta məzənnəsinin 73% dəyişməsinin əsası cari əməliyyatlar üzrə hesabın dəyişməsidən aslı olmuşdur.

Cari əməliyyatlar balansı ilə milli valyutanın məzənnəsi arasında sıx əlaqə vardır. Həmin əlaqəni xarakterizə etmək üçün cari əməliyyatlar hesabı ilə real effektiv valyuta məzənnəsi arasında ekonometrik əlaqə quraq.

Cədvəl 1.

Cari əməliyyatlar hesabının saldosu ilə real effektiv məzənnə arasında əlaqə

İllər	Cari əməliyyatlar hesabının saldosu(mln ABŞ dolları)	Real effektiv məzənnə əvvəlki ilə nəzərən(dekabr 2000=100) faizlə
2016	-251	86.3
2017	632	89.8
2018	963	95.4
2019	362	93.4
2020	-20	97.1
2021	2,061	109.2
2022	5,767	113.2

Mənbə: <https://www.cbar.az>

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərir ki, verilən göstəricilər əsasında aşağıdakı kimi model alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{CAR} &= -16323.41 + 180.9 \cdot \text{REL} \\ &\quad (4729.8) \quad (29) \\ R^2 &= 0.73 \quad DW = 1.6 \end{aligned}$$

Alınan nəticədə $R^2=0.73$ olması o deməkdir ki, təhlil olunan dövrdə cari əməliyyatlar üzrə hesabın dəyişməsi real effektiv valyuta məzənnəsindən 73% asılı olmuşdur. Darbin-Utsonun 2-yə yaxın olması isə avtokorreliyasıyanın olmadığını göstərir.

4-cü müddəa. Qlobal aləmdə və maliyyə bazarlarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini müəyyənləşdirmək üçün ölkənin xarici ticarət əlaqələri və ixracın elastiklik əmsalı qiymətləndirilmişdir. Qurulan regressiya tənliyi E-views (Econometric

Views) sisteminin vasitəsi ilə qiymətləndirilərək ($R^2 = 0,65$), $DW = 0,72$) ixrac üzrə elastiklik əmsalı hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, elastiklik əmsalının ($\bar{E}_{xy} = 0.29\%$) bərabər olması onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ixracının həcmində orta qiymətində 1% artım Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 0.29% artmasına səbəb ola bilər.

Elastiklik əmsalını hesablamaq üçün ÜDM-in həcmində ixracın həcmində necə təsir etdiyini öyrənmək üçün ilk növbədə xətti regressiya tənliyi göstərilən formada $y = a_0 + a_1x$ quraq. Qeyd edilən regressiya tənliyini E-views sisteminin vasitəsi ilə qiymətləndirsək, nəticə aşağıdakı kimi olar:

$$DM = 4.5221 + 0.6462 \cdot IXRAC$$

$$(1.403) \quad (0.14)$$

$$R^2 = 0,65, \quad DW = 0,72$$

Modelin qurulmasında əsas məqsəd ümumi trendi tutmaq və ixrac üzrə 0.6462 əmsalını müəyyən edərək ixrac üzrə elastiklik əmsalının hesablanmasında nəzərə almaqdır. Yəni, modelin ümumi olaraq adekvat olduğunu nəzərə alaraq onun qurulmasında məqsəd ixrac üzrə elastiklik əmsalını hesablamaqdır.

$$\bar{E}_{xy} = \frac{20950.8 \cdot 0.64}{45523} = 0.29$$

$\bar{E}_{xy} = 0.29\%$ –ə bərabər olması göstərir ki, Azərbaycan ixracının həcmində orta qiymətində 1% artım Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 0.29% artmasına və ya 1 ABŞ dolları həcmində ixracın artımı ÜDM-in 0.29 sent artımına səbəb olur.

5-ci müddə. Dünya maliyyə bazarlarında məzənnə dəyişikliklərinin milli valyutaya təsirinin əsas amili xarici ticarət olduğundan, Paaşe düsturu əsasında idxal və ixrac üzrə fiziki həcm və qiymət indeksləri hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, idxal qiymətləri üzrə həcm indeksi təhlil üçün götürülən 2014-2022-ci illərdə ixrac üzrə həcm indeksindən, həmçinin, idxal üzrə qiymət indeksi ixrac üzrə (2017-2018-ci illər stisna olmaqla) qiymət indeksindən yüksək olmuşdur. 2017-2018-ci illərdə dünya miqyasında

xam neftə gündəlik tələbin yüksək olması, həmin dövrdə bir barel üçün neftin orta illik qiyməti 65 ABŞ dolları olmuş, 2019-cu ildə isə 45 ABŞ dolları səviyyəsinə düşmüşdür. İdxal üzrə qiymətlərin yüksək olması isə milli iqtisadiyyatın daxili tələbindən irəli gəlmişdir.

Cədvəl 2.

Paşə düsturu əsasında idxal—ixrac məhsulları üzrə fiziki həcm və qiymət indeksləri

İllər	İdxal üzrə həcm indeksi	İdxal üzrə qiymət indeksi	İxrac üzrə həcm indeksi	İxrac üzrə qiymət indeksi
2014	1	1	1	1
2015	1.69	1.76	1	0.53
2016	1.83	1.2	1.2	0.52
2017	1.81	1.4	1.2	6.0
2018	1.98	1.74	1.1	7.7
2019	2.93	2.67	1.2	0.80
2020	3.35	3.1	1.2	1.2
2021	3.55	3.80	2.74	1.92
2022	3.1	2.9	2.64	5.1

Qeyd: Cədvəl DSK-ın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb.

Paşə düsturu əsasında idxalın həcmnin hesablanması onu göstərir ki, ölkədə daxili bazarın həcmi genişləndiyi üçün ölkənin daxili tələbinin xeyli hissəsi idxal hesabına ödənilir. Qeyd etdiyimiz fikiri təhlil olunan illər üzrə ümumən idxal həcmnin artmasından da görmək olar. Buna uyğun olaraq idxal olunan məhsulların qiymətləri də yüksəlmişdir. Qeyd edilən fikirləri ixrac haqqında demək olduqca çətindir. Belə ki, ixrac məhsullarının həcm indeksi təhlil olunan dövr ərzində demək olar ki, dəyişməz qalmışdır.

6-cı müddəa. Xarici ticarətin keyfiyyətini xarakterizə edən aspektlərdən biri xarici ticarət multipikatoru olduğundan, 2010-2022-cü illər üzrə ən kiçik kvadratlar üsulu ilə E-views sistemi vasitəsi istehlak və xalis ixrac funksiyaları qurulmuş və nəticə etibarlı ilə xarici ticarət multiplikatoru hesablanmışdır. Məlum

olmuşdur ki, ölkədə hər dollar xərci multiplikativ efekt verərək, ÜDM-i təqribən 1,61 ABŞ dolları artırır.

Qeyd edək ki, xarici ticarət multiplikatoru aşağıdakı kimi hesablanır:

$$XTM = \frac{1}{1 - b + m'}$$

Burada, b – istehlakda son hədd meyilliliyi, m' - idxala və ya ixraca son hədd meyilliliyi göstərir. Xalis ixrac funksiyası aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:

$$NX = d - m'Ü$$

Burada: NX - xalis ixracı, $Ü$ - məcmu məhsulu (ÜDM,) d - avtonom xalis ixracı, m - idxala son limit meyilliliyini göstərir.

İstehlak funksiyası isə aşağıdakı şəkildəki kimidir:

$$C = a + bÜ$$

Burada: a - avtonom istehlakı, b - istehlaka son limit meyilliliyi göstərir.

Qeyd edək ki, istehlak və xalis ixrac funksiyaları xarici ticarət multiplikatoru qurmaq üçün istifadə edilmişdir. Başqa sözlə, qeyd edilən istehlak və xalis ixrac funksiyaları ümumi trendi tutmaq üçün qurulub. Azərbaycan Respublikasında 2010-2022-ci illərin statistik rəqəmləri əsasında ümumi istehlak xərclərinin ÜDM-dən xətti asılılığının reqresiya modeli aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$C = 4.046029 + 0,6810Y$$

$$(1,23) \quad (0,11)$$

$$R^2 = 0,75 \quad DW = 1,8$$

Istehlakın baza səviyyəsini və ya avtonom istehlak (C_0) üçün tapılmış 4.04 nəticəsini və istehlaka son limit meyilliyinin ($b=0,68$) əhəmiyyətini yoxlasaq görürük ki, hər iki göstərici standart səhvlərindən dəfələrlə böyük olduğu üçün statistik əhəmiyyətlidir. $R^2=0,75$ qiymət alması isə göstərir ki, 2010-2022-ci illərdə

istehlakın həcmnin dəyişməsinin təxminən 75%-i həmin illərdə ÜDM-in qiymətinin dəyişməsi hesabına baş vermişdir. DW statistikası isə qalıqların avtokorrelyasiya malik olub olmadığını göstərir. Kobud qiymətləndirməyə görə DW 2 ədədi ətrafında olduqda avtokorrelyasiya olmur. Beləliklə, istehlak funksiyasının modelini adekvat hesab etmək olar. İndi isə xalis ixrac funksiyası ilə ÜDM arasında olan əlaqəni təhlil edərək qiymətləndirməyə çalışaq. Aparılan hesablamalar nəticəsində Azərbaycan Respublikası üçün xalis ixrac funksiyasının reqresiya tənliyi aşağıdakı kimi alınmışdır.

$$\begin{aligned} N_x &= 8.194 + 0,30 * Y \\ (0,65) \quad (0,07) \\ R^2 &= 0,62 \quad DW = 1,0 \end{aligned}$$

Göstərilən əmsallar əsasında xarici ticarət multiplikatorunu qiymətləndirsək, onda aşağıdakı nəticəni əldə etmiş olarıq:

$$XTM = \frac{1}{1 - 0,68 + 0,30} = 1,61$$

Bu o deməkdir ki, ölkədə hər dollar xərçi multiplikativ effekt verərək ÜDM-i təqribən 1,61 dollar artırır. Ancaq ümumi xərclər multiplikatoru daha böyük ola bilər. Burada iqtisadiyyatın açıq şəraiti nəzərə alınır. Yəni xərclərin müəyyən hissəsi xaricə çıxarıldığı üçün onun multiplikativ effekt 1.61 vahidə düşmüşdür.

7-ci müddəə. Dünya maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirmək üçün 2017-2022-ci illər aralığında idxal və ixrac üzrə nominal və real effektiv məzənnələr hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, 2017-ci ildə idxal üzrə real effektiv məzənnə 1 ABŞ dolları = 1.87 manat olmuşdur. Sonrakı illərdə Mərkəzi Bankın valyuta bazarına müdaxiləsi nəticəsində bu meyl azalmışdır. Eyni zamanda, ixrac üzrə hesablanan nominal və real effektiv məzənnənin hesablanması onu deməyə əsas verir ki, təhlil dövründə milli valyutanın məzənnəsi iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli olması üçün əsas verməmişdir. Həmçinin,

2022-ci il üzrə valyuta məzənnəsinin ikitərəfli nominal və real mübadilə məzənnələrinin müqayisəsi onu deməyə əsas vermişdir ki, ölkənin xarici ticarət tərəfdaşlarından Belarusiya və İran İslam Respublikası istisna olmaqla, digər ölkələrdə real bahalaşma nominal bahalaşmadan yüksək olmuşdur.

Alınan nəticələr göstərir ki, 2017-ci ildə manatın nominal effektiv məzənnəsi real effektiv məzənnənin 64%-ni təşkil edib. Bu o, deməkdir ki, həmin ildə manatın ucuzlaşmasının qarşısının alınması üçün Mərkəzi Bank bəzi çox xarici valyuta satmaq məcburiyyətində olub. Doğrudan da 2015-ci ildə olan devalvasiyasından sonra 2016-cı ildə milli valyutanın nominal məzənnəsi 1 ABŞ dolları = 1.77 manat və 2017-ci ildə isə 1 ABŞ dolları = 1.72 manat olmuşdur. Göründüyü kimi, belə vəziyyət qeyri-neft ixracı üçün səmərəli olmuşdur. 2020-2021-ci illərdə yenə də real effektiv məzənnə az da olsa nominal effektiv məzənnədən fərqlənmişdir. Konkret olaraq 2020-ci ildə nominal effektiv valyuta məzənnəsi real effektiv valyuta məzənnəsinin 88% - ni təşkil etmişdirsə, 2021-ci ildə isə bu göstərici cəmi 54% olmuşdur. Belə hal isə idxal məhsullarının yerli istehlakçılar tərəfindən cəlbədicə görünməsinə səbəb olmuşdur. Başqa sözlə, 2022-ci ildə Mərkəzi Bankın valyuta bazarına ciddi müdaxiləsi olmuşdur.

İdaxla üzrə nominal və real effektiv valyuta məzənnələrinin təhlili göstərir ki, 2018-2020-ci illərdə isə manatın real effektiv məzənnəsi nominal effektiv məzənnədən aşağı olmuşdur. Bu o deməkdir ki, həmin illərdə manatın nominal məzənnəsi daha yüksək olmalı idi. Başqa sözlə Mərkəzi Bank valyuta bazarı vasitəsilə bazara müdaxilə etmişdir və bahalaşmanın qarşısını almışdır. 2022-ci ildə isə manatın məzənnəsi yenidən ucuzlaşmağa doğru meyl etmişdir.

İxrac üzrə nominal və real effektiv valyuta məzənnələrinin təhlili göstərir ki, 2017-ci ildə real effektiv məzənnə nominal effektiv məzənnə arasında kəskin fərq olmuşdur. Milli valyutanın məzənnəsinin müəyyən olunmasında daha çox ixracın stimullaşdırılması üzrə valyuta siyasəti yürüdülmür. Manatın xarici ticarətdə tərəfdaş ölkələrin valyutalarına nəzərən orta çəkili

məzənnəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla son illər ərzində tərəfdaş ölkələrdə orta çəkili toplam inflyasiyanın Azərbaycandakı inflyasiyanı üstələməsi qısamüddətli dövrdə yerli məhsulların xarici bazarlar üçün əlverişli olmasına imkan yaratmışdır. Valyuta məzənnəsi hesablanarkən ikitərəfli nominal və real mübadilə məzənnələrinin müqayisəsi də maraqlıdır. Bu baxımdan aşağıdakı cədvələ baxaq.

Təhlil olunan 2021-ci il ilə müqayisədə 2022-ci ildə Belarusiya Qazaxıstan, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Çin, İran İslam Respublikası, Türkiyə və Koreya Respublikasında nominal bahalaşma real bahalaşmanı üstələmişdir. Lakin Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiyada isə real bahalaşma nominal bahalaşmadan yüksək olmuşdur.

8-ci müddəa. Manatın məzənnə sabitliyi və üzən məzənnəyə keçidin konseptual əsaslarını müəyyən etmək üçün iqtisadiyyat və büdcə gəlirləri üzrə diversifikasiya əmsalı hesablanmışdır. Hesablamalar göstərmişdir ki, büdcə gəlirləri üzrə diversifikasiya əmsalı 5-ə bərabər olduğu halda göstərici 3 olmuşdur. Başqa sözlə, təhlil olunan dövrdə büdcə gəlirləri üzrə diversifikasiya aşağı səviyyəddir.

İqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinin müəyyən olunmasında Oqiv, İnterpori, Herfindal indeksləri və s. qeyd etmək olar. İqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinin müəyyən olunmasında istifadə olunan ən sadə yanaşmalardan biri də aşağıdakı kimidir:

$$D = \frac{S^2}{S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 \dots + S_N^2}, \quad 1 \leq D \leq N$$

Burada, D-diversifikasiya əmsalını, $S_1, S_2, \dots, S_N$ iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələridir. Adətən hesab olunur ki, diversifikasiya əmsalı iqtisadiyyatın sahələri üzrə orta ədəddən böyük olarsa yəni, $D > \frac{1+N}{2}$ onda, iqtisadiyyat tarazlı inkişafdadır, yox əgər əksinə yəni, $D < \frac{1+N}{2}$

olarsa onda iqtisadiyyatın inkişafını adətən qeyri-qənatəbəxş hesab edilir. Qeyd edilənlərin reallaşdırılması üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ÜDM-in 2017-2022-ci

illər üzrə diversifikasiyasını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 3.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələri üzrə diversifikasiya əmsalı

İllər	2017	2018	2019	2020	2021	2022
İqtisadiyyat üzrə diversifikasiya əmsalı	6.6	5.6	6.5	9.1	6.5	4.5
İqtisadiyyat üzrə tarazlıq əmsalı	10	10	10	10	10	10
Dövlət büdcəsi üzrə diversifikasiya əmsalı	3.8	3	1	2.7	3	3.7
Büdcə üzrə tarazlıq əmsalı	5	5	5	5	5	5

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanıb.

Cədvəl 3-ün məlumatları dövlət statistika komitəsinin iqtisadiyyatın 19 sahəsi hesablanmış və təhlillər göstərir ki, 2017-2022-ci illərdə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafı inkişafı üçün diversifikasiya üzrə əmsalın 10 və ya ona yaxın bir əmsalın olduğu halda, iqtisadiyyatın sahələr üzrə diversifikasiya olunduğunu söyləmək olar. Lakin, alınan əmsallar onu göstərir ki, yalnız 2020-2022-ci illər aralığında bu əmsal 9.1-ə bərabər olmuşdur. Başqa sözlə, 2020-2021-ci illər aralığında iqtisadiyyatın nisbətən diversifikasiya olunduğu söyləmək olar. İqtisadiyyatın diversifikasiya əmsalını müəyyələnləşdirməkdə əsas məqsəd büdcə gəlirlərində neft-qaz sektorundan gəlirliyi azaldaraq dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə diversifikasiyaya nail olmaqdır. Təhlillər göstərir ki, büdcə gəlirləri üzrə diversifikasiya əmsalı 5-ə bərabər olduğu halda, göstərici 3 olmuşdur. Başqa sözlə, təhlil olunan dövrdə büdcə gəlirləri üzrə diversifikasiya yoxdur. 2020-2022-ci ildə iqtisadiyyatın diversifikasiya əmsalının belə yüksək qiymət almasının əsas səbəbi 2020-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə metodoloji yanaşmaların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

NƏTİCƏ

Dünya maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsiri ilə bağlı aparılan təhlillər bir sıra mühüm nəticələrə gəlməyə və bunun əsasında əhəmiyyətli təkliflər irəli sürməyə imkan verir:

1. Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması. Ölkədə investisiya mühitinin və biznes qurulmasının asanlığının artırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi və ədalətli rəqabətin formalaşdırılması vacib şərtidir. Bu mənada sadə və şəffaf vergi sistemi, başa düşülən mühasibatlıq sistemi, yerli sahibkarlar üçün tətbiq oluna biləcək güzəştlər, investorlar və yeni yaradılan müəssisələr üçün dövlət dəstəyinin sərhədləri, əhəmiyyətli gömrük və digər maneələrin olmaması vacib amillərdəndir. Əlverişli investisiya mühiti təkcə ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyanın axınının stimullaşdırılmasına deyil, həm də daxili iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına, milli müəssisələrin sayının artırılmasına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə kömək etməlidir.

2. Azərbaycanda valyuta rejimini qiymətləndirmək üçün qeyd edilən 11 meyardan 10-un sərt təsbit edilmiş məzənnə olması onu deməyə əsas verir ki, üzən məzənnəyə keçid mərhələli olmalı və iqtisadi inkişafın digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

3. Təhlillər göstərir ki, manatın mübadilə məzənnəsinin möhkəmlənməsi depozitlərdə də dollarlaşmanı azaldır.

4. Azərbaycan Mərkəzi Bankı hal-hazırda qədər rəsmən üzən tənzimlənən məzənnə rejiminin tətbiq olunduğu bəyan edilsə də faktiki tətbiq olunan məzənnə rejiminə dair birmənalı fikir yoxdur.

5. Manatın real effektiv mübadilə məzənnəsinin möhkəmlənməsi ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru istehsal sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi qarşısında əhəmiyyətli maneə və iqtisadi tənzimləmədə ciddi problem kimi xarakterizə etmək olar. Həmçinin, 2022-ci il üçün nominal mübadilə məzənnəsi indeksinin təhlili göstərdi ki, ölkənin xarici ticarətdə tərəfdaşları olan Belarusiya və İran İslam Respublikası istisna olmaqla qalan bütün digər ölkələrdə (Qazaxıstan, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, Fransa, İtaliya, Türkiyə,

Yaponiya və Koreya Respublikası) üzrə real bahalaşma nominal bahalaşmadan yüksək olmuşdur. Bu da həmin ölkələrdən ölkəmizə idxalı stimullaşdırır.

6. İqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin yüksək olması manatın məzənnəsinin xarici faktorlarının təsirinin yüksəkliyini, Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələri üzrə diversifikasiya dərəcəsinin aşağı olması manatın məzənnəsinin sərt təsbit olunmuş məzənnəyə üstünlük verilməsini təyin edir.

7. Müşahidələr təsdiqləyir ki, bir çox ölkə iqtisadiyyatda qiymətlər vasitəsilə rəqabət üstünlüyünə malik olmaq üçün milli valyutanın devalvasiyasını həyata keçirirlər. Aparılan empiriq tədqiqatlar göstərir ki, devalvasiya aşağı və orta inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə iqtisadi artıma daha çox mənfi təsir göstərir, həmçinin, devalvasiya iqtisadiyyatın dollarlaşma səviyyəsi 84%-dən çox olduqda bu iqtisadi artıma mənfi təsir edir. Eləcə də, ölkənin xarici borcu çox olduqda milli valyutanın devalvasiyası iqtisadi artım tempini 1,6% azaldır.

8. Qlobal maliyyə bazarında məzənnə dəyişikliyinə Azərbaycan iqtisadiyyatına əsas təsir istiqaməti ölkənin xarici ticarət əlaqələridir. Azərbaycan ixracının arxasında manat, idxalda isə idxalçı ölkənin milli valyutası dayanır. Başqa sözlə, milli valyutaların qarşılaşacağı sahə xarici ticarətdir. Son on ilin statistikasını göstərir ki, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya dinamik şəkildə davam edir və ixracının coğrafiyası isə ildən-ilə genişlənir. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycan dünyanın 187 ölkəsi ilə idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirmişdir ki, bununda 9 MDB ölkələridir. Həmçinin, 2022-ci ildə Azərbaycan dünyanın 97 ölkəsinə məhsul ixrac etmiş, 170-dən çox ölkədən məhsul idxal etmişdir. 2021-ci ildə Azərbaycanın dünya ixracatında 0,08% paya malik olmuşdur ki, bu da həmin ildə dünya ticarətində iştirak edən 204 ölkə arasında 91-ci yerdə qərarlaşdığını göstərir. Eyni zamanda, təhlil üçün götürülmüş müvafiq dövrlər üzrə ölkənin xarici ticarət multiplikatoru hesablanmışdır. Məlum olmuşdur ki, açıq iqtisadiyyat şəraitində xərclərin müəyyən hissəsi xaricə çıxartdığı üçün xarici ticarət üzrə multiplikativ effekt 2,17 vahidə bərabərdir.

9. Aparılan hesablamalara əsaslanaraq tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, milli valyutanın məzənnəsi ilə valyuta ehtiyatları arasında korelyasiya əmsalı 0.70, milli valyutanın məzənnəsi ilə M_2 pul aqeriqatı arasında korelyasiya əlaqəsi 0.50, milli valyutanın məzənnəsi ilə inflyasiya arasında korelyasiya əlaqəsi 0.14, milli valyutanın məzənnəsi ilə Mərkəzi Bank tərəfindən yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi arasında korelyasiya əlaqəsi 0.33, milli valyutanın məzənnəsi ilə tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı üzrə korelyasiya əlaqəsi 0.88, milli valyutanın məzənnəsi ilə ÜDM arasındakı korelyasiya əlaqəsi 0.25-dir. Belə ki, korelyasiya əmsalının interval qiymətləri göstərir ki, $R \leq 0.30$ olduqda asılılığın dərəcəsi zəif, $R \leq (0.30-0.70)$ olduqda asılılığın dərəcəsi orta səviyyəli, $R \geq 0.70$ olduqda isə asılılığın dərəcəsi güclü hesab edilir.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Zeynalov, E.E. Development and managerial directions of the securities market in Azerbaijan // - Frankfurt (Germany), Poitiers (France), Los Angeles (U.S.): Journal Association 1901 “SEPIKE”, - 2019. Edition 24, - p.65-68. https://docs.wixstatic.com/ugd/b199e2_9ac155a4eb2449699af25fb11e8fd55e.pdf

2. Zeynalov E.E., Avropa ölkələrinin qiymətli kağızlar bazarının Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təsiri // VI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu / E.E.Zeynalov, G.X.Səmədova – Bakı: Niğdə Ömər Halisdəmir Universiteti (Türkiyə), Kazak Milli Qızlar Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan), M. Akmulla Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti (Rusiya) və Bakı Avrasiya Universitetinin (Azərbaycan) birgə təşkilatçılığı ilə: - 13 iyun -15 iyun, - 2019. – 101-106s.

3. Zeynalov E.E., Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf tarixi və qiymətli kağızların idarə olunması üzrə peşəkar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi istiqamətləri // “İqtisadi və statistik tədqiqatlarda innovasiyaların tətbiqi, Bakı: - 21 - 22 noyabr, - 2019, - s. 397-400.

4. Zeynalov E.E., Beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafında qiymətli kağızlar bazarının rolu // Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri Azərbaycan Dillər Universiteti, - Bakı: oktyabr 2019, - s. 129-132.

5. Zeynalov, E.E. The impact of the international money system on the economic development of the world and the Republic of Azerbaijan // - Budapest: Atlas International Journal 7. International congress on social sciences, - 2020, issn - 2616 – 936x. / – p. 615-616

6. Zeynalov, E.E. Валютный курс в Азербайджане и оценка факторов, влияющих на него // -şəhər?: Финансовый бизнес, научно-аналитический журнал, - 2021. №11, - с. 138-142.

7. Zeynalov, E.E. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında valyuta məzənnəsinin rolunun qiymətləndirilməsi // -Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası jurnalı, - 2021. №6, - s. 119-126.

8. Zeynalov, E.E. Məzənnə siyasətinin nəzəri-metodoloji aspektləri // - Bakı: Kooperasiya Universiteti, Kooperasiya elmi - praktiki jurnal, - 2021. Oktyabr, - səh. 39 – 48.

9. Zeynalov, E.E. Valyuta məzənnəsi və makroiqtisadi tənzimlənmədə onun rolu // - Bakı: Azərbaycan əmək və sosial münasibətlər akademiyası, “Əmək və sosial münasibətlər” jurnalı, elmi-praktiki jurnal, - 2022. № (17), - s. 127-136.

10. Zeynalov, E.E., Определение основных факторов, влияющих на обменный курс // VII Міжнародної молодіжної науково-практичної інтернет-конференції «НАУКА І МОЛОДЬ У ХХІ СТОРІЧЧІ», - Полтава: ПУЕТ, - 2021, - с. 40- 42.

11. Zeynalov, E.E. Оценка торговых связей и валютного курса между Азербайджанской и Турецкой Республиками // - Москва: Финансовая экономика, - 2022, 10 номер журнала, - с 20-26.

12. Zeynalov, E.E. Valyuta tənzimlənməsi və valyuta rejimlərinin öyrənilməsi // - Bakı: Geostrategiya, - 2022. sentyabr-oktyabr seriyası, - s 95-98.

13. Zeynalov E.E. Azərbaycanca otel və kurort infrastrukturunun mövcud vəziyyəti və onun iqtisadi qiymətləndirilməsi / E.E.Zeynalov, G.X.Səmədova, A.H.Axundova

– Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin əsas elmi nəşri olan “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” beynəlxalq jurnalı, №3, 2019. – s 35-45.

14. Zeynalov, E.E., Azərbaycan turizm sektorunun inkişafının stimullaşdırılması istiqamətləri / E.E.Zeynalov, G.X.Səmədova – Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, “Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri” mövzusunda keçirilmiş 5-ci respublika elmi-praktik konfransı, -22 noyabr 2019, - s 55-61.

15. Zeynalov E.E. Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətləri, Azərbaycan Texniki Universitetində keçirilmiş “Azərbaycan və Türkiyə Universitetləri: təhsil, elm, texnologiya” I Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, 18-19 dekabr 2019-cu il.

16. Zeynalov, E.E., Relationship between the dynamics of the world financial exchange rate and the financial stability of the republic of Azerbaijan // - Manhattan, New York: 5th INTERNATIONAL NEW YORK CONFERENCE ON EVOLVING TRENDS IN INTERDISCIPLINARY RESEARCH & PRACTICES, - 2021. ISBN: 978-605-74033-2-2,; -3-5, - p.145-150.

Dissertasiyanın müdafiəsi “28” iyun 2024-cü il tarixdə saat 10:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Ali Attestasiya Komissiyasının və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir
(<http://unec.edu.az/tedqiqat/dissertasiya-surasi/>)

Avtoreferat “27” may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:17.05.2024

Kağızın formatı:A5

Həcm: 39 100

Tiraj:100